



С. Ю. Гапало*

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРОТИПРАВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ПОРУШНИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ТА ЗБИТКАМИ ЯК ПІДСТАВА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

На сучасному етапі розвитку господарських правовідносин досить актуальним, як для теорії, так і для практики, є дослідження правової категорії причинного зв'язку між протиправною поведінкою порушника господарського зобов'язання та збитками як результату такої поведінки. В першу чергу це пояснюється тим, що проблема визначення наявності чи відсутності причинного зв'язку в певному конкретному випадку безпосередньо пов'язана із питанням, чи підлягають спричинені збитки відшкодуванню особі, що їх зазнала в результаті господарського правопорушення.

Відповідно до вищезазначеного, *метою цієї статті* є дослідження основних підходів та поглядів учених-правознавців на проблему способу встановлення наявності причинного зв'язку між протиправними діями порушника господарського зобов'язання та збитками, що утворились, формулювання власного підходу до цього із урахуванням специфіки господарських правовідносин.

Дослідженню правової категорії причинного зв'язку присвячували свої роботи науковці різних періодів розвитку правової думки, такі як: Б. С. Антимонов, О. С. Іоффе, В. В. Вітрянський, Г. К. Матвеев, М. І. Брагинський, А. Н. Трайнін, В. Н. Кудрявцев, М. Д. Шаргородський, Н. А. Абрамов, І. Ф. Скороходов. Однак на даний момент все ж залишаються дискусійні питання, що становлять значний інтерес для теорії господарського права.

Перш за все слід наголосити на тому, що встановлення причинного зв'язку має правове значення, а сам причинний зв'язок набуває характеру необхідної умови договірної відповідальності лише тоді, коли мова йде про відшкодування збитків. У випадку ж застосування інших форм відповідальності: неустойка (штраф, пеня, в тому числі й відповідальність за грошовими зобов'язаннями) — наявність або відсутність причинного зв'язку не має правового значення, так само, як і самі наслідки у вигляді збитків.

Вперше у юридичній літературі до такого застереження вдався Б. С. Антимонов, який зазначав, що причинний зв'язок між поведінкою несправного учасника договору і настанням результату — збитків слід вважати неодмінною підставою договірної відповідальності. Таке твердження справедливе по відношенню до вимоги про відшкодування договірних збитків, проте не має відношення до вимоги про стягнення неустойки¹.

Аналізуючи важливість правової категорії причинного зв'язку, слід погодитись із думкою О. С. Іоффе про те, що так само, як і не будь-яке порушення, зобов'язання може слугувати умовою відповідальності, не всі збитки, що виникли після того, як зобов'язання було порушене, можна відносити на рахунок несправного контрагента. Закон говорить про збитки, спричинені порушенням зобов'язання, а це означає, що лише при наявності причинного зв'язку між поведінкою несправного контрагента і негативними наслідками, що виникли в майні іншої сторони, допустимою є постановка питання про відповідальність за збитки².

© Гапало С. Ю., 2008

* аспірант Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

¹ Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций. — М.: Госюриздат, 1962. — С. 84.

² Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 113.



Дійсно, навряд чи хтось буде заперечувати твердження про те, що доведеність наявності причинного зв'язку між протиправними діями порушника та збитками є необхідною підставою відповідальності останнього. Проблемним є інше питання, яким чином доводити наявність цього причинного зв'язку, що брати за основу, за відправну точку у визначенні його наявності. З цього приводу в юридичній науці радянського періоду склалась значна кількість своєрідних підходів, які безперечно мають власну теоретичну цінність. Проте слід зазначити, що більшість з них наразі є певною мірою застарілими, адже ґрунтуються на марксистсько-ленінській ідеології та філософській позиції діалектичного матеріалізму. Крім того, причинний зв'язок за радянських часів розглядався в основному з позицій кримінального права та права цивільного, а це означає, що специфіка причинного зв'язку в сфері господарювання не є дослідженою повною мірою.

З метою більш детального аналізу сутності категорії причинного зв'язку та можливого формування специфічного підходу до його розуміння в господарському праві слід звернутись до основних позицій, що склались у науковій літературі з приводу даної проблеми. Адже можна повністю погодитись із В. В. Вітрянським, що в кожній теорії причинного зв'язку є раціональне зерно, і тому різні по суті теоретичні уявлення про причинний зв'язок можуть бути використані для визначення необхідних прийомів та способів встановлення причинного зв'язку в тій чи іншій конкретній ситуації³.

У першу чергу слід зазначити, що більшість теорій причинного зв'язку були запозичені радянськими цивілістами з теорії кримінального права. Так, наприклад, Г. К. Матвеев зазначає, що в літературі з радянського кримінального права значний період панувала теорія причинного зв'язку, що ґрунтувалася на принципі *conditio sine qua non*. Згідно з цією теорією (вона отримала назву “теорії умов”) причинний зв'язок між протиправними діями особи та шкідливим результатом визнається тоді, коли ця дія була одною з необхідних умов настання цього результату. Іншими словами, ця теорія наголошує на рівноцінності всіх без виключення умов, що тим чи іншим чином сприяли чи брали участь в настанні результату⁴. Автори цієї теорії підкреслювали, що для юридичної оцінки всі умови настання наслідку рівноцінні. Причиною слід визнавати будь-яку умову, яку не можна подумки випустити без того, щоб не відпав наслідок, що наступив. Оцінюючи дану теорію, Г. Ф. Шершеневич відмічав, що практичні висновки, які випливають з неї, виявляються занадто суворими в кримінальному праві і є явно несправедливими в цивільному праві⁵.

Пізніше теорія *conditio sine qua non* була відкинута радянськими правознавцями як така, що характерна для буржуазної науки, що намагалась на основі метафізичної та ідеалістичної філософії вирішити проблему причинності⁶. Крім того, зазначена теорія не відводила місця випадковості як об'єктивній категорії, не розуміла її співвідношення із необхідністю і розглядала причинність не як об'єктивну реальність, а як форму нашої свідомості, адже визнання рівноцінності всіх причин і умов, що беруть участь у результаті, насправді означає визнання безпричинності результату.

Не зупиняючись на аналізі певної ідеологічної заангажованості критики “теорії умов”, слід все ж таки звернути увагу на те, що зазначена теорія є не

³ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. — М.: Статут, 2003. — С. 718.

⁴ Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. — К.: Изд-во Киевского ун-та, 1955. — С. 54.

⁵ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Указ. работа. — С. 714-715.

⁶ Трайнин А. Н. Вопрос о причинной связи в социалистическом уголовном праве // Советское государство и право. — 1951. — № 5. — С. 28.



зовсім прийнятною для господарського права з іншої причини. Якщо слідувати цій теорії, то, поступово переходячи від одної умови до іншої, не вдаючись до визначення вирішальності їх впливу на результат, ланцюжок урешті-решт приведе до протиправних дій правопорушника в сфері господарювання. Безумовно, такий підхід буде обмежувати принцип рівності сторін у господарських правовідносинах, адже можна сказати, що в такому випадку наявність причинного зв'язку презюмується заздалегідь.

Ще однією теорією, яку радянська правова наука визнавала “антинаучною та шкідливою” в силу ідеологічних переконань (наприклад, В. Н. Кудрявцевим⁷), була так звана *адекватна теорія або теорія типової причинності*, яка більшою мірою застосовувалась для потреб цивільного права. Як зазначає Г. К. Матвеев, зручність “адекватної теорії” для цивілістів полягала в наступному. Її представники трактують причинність, як звичку нашої свідомості, тобто суб'єктивістично, не як реально існуючий зв'язок між явищами зовнішнього світу, а як категорію, що породжена нашою свідомістю. Це пояснюється тим, що адекватисти визнають, що всі явища в природі і суспільстві причинно обумовлені, проте через те, що обумовлюючих причин велика кількість, то необхідною причиною протиправного результату можуть бути визнані лише ті дії заподіявача, які не тільки в даному конкретному випадку, а взагалі (завжди, зазвичай) призводять саме до цієї, а не іншої шкоди. Іншими словами, на думку представників цієї теорії, результат має завжди відповідати звичайному уявленню, тобто бути типовим, адекватним⁸. При такій позиції приймаються до уваги лише ті умови, які мають загальновизнане значення. На питання про те, яку ж точку зору слід вважати загально визнаною, автори даної концепції не давали однозначної відповіді⁹.

Як зазначав М. Д. Шаргородський, незадовільність адекватної теорії та теорії *conditio sine qua non* навіть для “буржуазної” практики привела до розвитку еkleктичної, комбінованої, так званої *релевантної (залежної) теорії*, яка, як і теорія *conditio sine qua non*, виходить з того, що для конкретного результату причиною являється кожна умова, що не може бути подумки відкинута без того, щоб при цьому не відпав би результат. Проте відповідальність, з точки зору прибічників цієї теорії, обґрунтовує тільки адекватний причинний зв'язок, адже навіть тоді, коли чітко встановлено, що дія є причиною результату, суб'єкт може нести відповідальність лише в тому випадку, якщо такий зв'язок є релевантним, тобто має правове значення. Прибічники цієї теорії, поряд із причинністю та виною, вважають юридичну релевантність третьою передумовою відповідальності¹⁰.

Навпаки, *теорія необхідної умови* заперечує рівність всіх умов та вважає можливість виділити з сукупності передуючих наслідку подій одну в якості причини в тісному сенсі слова. Причина є однією з умов, до якої треба віднести наслідок, що настав. На питання ж про те, яка з передуючих наслідку подій має вирішальне значення, автори цієї теорії давали різні відповіді: найближча умова наслідку, що настав; та з умов, яка більше інших сприяла наслідку, що настав; позитивні умови, що взяли перевагу над негативними тощо¹¹.

⁷ Кудрявцев В. Н. К вопросу о причинной связи в уголовном праве // Советское государство и право. — 1950. — № 1. — С. 37.

⁸ Матвеев Г. К. Указ. работа. — С. 58-59.

⁹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Указ. работа. — С. 715.

¹⁰ Шаргородский М. Д. Некоторые вопросы причинной связи в теории права // Советское государство и право. — 1956. — № 7. — С. 41.

¹¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Указ. работа. — С. 715.



Завдання “викриття та подолання буржуазних ідеалістичних вчень причинності” вирішувала висунута радянськими вченими в сфері кримінального права та підтримана деякими цивілістами *теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку (теорія причинності)*. Основними положеннями цієї теорії є: визнання об'єктивного характеру причинних зв'язків; відповідальність тягне не кожна причина, що пов'язана із протиправним наслідком, а тільки необхідна. Характер причини визначається тим, у якому зв'язку знаходиться причина і наслідок між собою та з умовами оточення. Якщо наслідок при певних умовах обов'язково настає в результаті даної причини, то остання є необхідною і тягне за собою відповідальність. Якщо ж наслідок може наступити, а може і не наступити, то причина є випадковою, недостатньою для відповідальності¹².

Характеризуючи необхідні та випадкові зв'язки, Г. К. Матвеев зазначає, що відмінною ознакою необхідних зв'язків є їх стійкий характер. Отже, та взаємозалежність явищ, що при певних умовах стає суттєвою, визначальною, є необхідним зв'язком. На відміну від необхідних зв'язків випадковими є ті, які можуть і не мати місця, проте при певних умовах все ж проявляються. Отже, специфічною ознакою випадкового зв'язку є її нестійкий характер: випадковий зв'язок виступає в даному процесі як щось другорядне, не визначальне, без нього цей процес міг би відбуватись самостійно¹³.

Вирішуючи проблему критеріїв розмежування необхідних та випадкових причинних зв'язків, І. С. Самощенко зазначав, що юридична наука не може ні обмежитись загальним філософським критерієм необхідного чи випадкового, ні сформулювати свого, юридичного критерію. Необхідний чи випадковий характер причинного зв'язку між шкодою, що настала, та дією чи бездіяльністю визначається на основі вивчення всіх обставин справи конкретного випадку і врахування конкретних об'єктивних законів, що діють у тій сфері діяльності, в якій відбулась неправомірна дія¹⁴. Такий критерій здається простою констатацією відсутності будь якого критерію взагалі, адже, безперечно, в процесі вирішення тієї чи іншої справи детально і всебічно вивчаються всі обставини конкретного випадку, що є одним із основних завдань судового процесу. Враховуючи той факт, що теорія завжди має вносити певні пропозиції щодо оптимізації практичної діяльності, слід зазначити, що в теорії мають розроблятися певні конкретні критерії, що надають реальну допомогу при вирішенні практичних проблем.

Крім того, слід зазначити, що ще за радянських часів теорія причинності цілком виправдано критикувалась. Так, наприклад, Н. А. Абрамов вважав, що недоліками необхідних і випадкових причинних зв'язків є головним чином те, що з позицій цієї теорії стає можливим звільнення від відповідальності винних правопорушників¹⁵.

Не можна не звернути увагу на альтернативну теорію необхідного та випадкового причинного зв'язку *теорію можливості та дійсності*, запропоновану О. С. Іоффе. Він вважав, що причинний зв'язок, що слугує підставою для притягнення до юридичної відповідальності, так само, як і взагалі причинність в природі чи в суспільстві, є за своїм характером об'єктивною, незалежною від того, яке відображення вона отримує у свідомості людини. Причинний зв'язок між поведінкою особи та результатом, що наступив, набуває правового значення

¹² Абрамов Н. А. Применение теории причинной связи в арбитражной практике // Советское государство и право. — 1972. — № 9. — С. 85.

¹³ Матвеев Г. К. Указ. работа. — С. 61.

¹⁴ Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. — М.: Юрид. лит., 1963. — С. 126.

¹⁵ Абрамов Н. А. Применение теории причинной связи в арбитражной практике // Советское государство и право. — 1972. — № 9. — С. 87.



лише за умови, що ця поведінка викликала дійсність результату або, хоча б, створила конкретну можливість його настання. Обставинами, що перетворюють можливість у дійсність, визнаються ті факти, спричиняюча сила яких проявила себе в індивідуальних особливостях наслідків, що наступили. Якщо ці обставини є такими, що об'єктивно повторюються, і в зв'язку із ними знаходиться поведінка особи, то це означає, що вона створила конкретну можливість результату. При об'єктивній неповторюваності в певній конкретній ситуації тих самих обставин, поведінка, що знаходиться з ними у зв'язку, створює лише абстрактну можливість результату, що виключає відповідальність¹⁶.

Окрім вищенаведених теорій причинного зв'язку як підстави відповідальності, можна назвати ще декілька (теорія прямого та непрямого причинного зв'язку Н. Д. Єгорова; теорія реальної можливості втручання Т. В. Церетелі; теорія реальної можливості Т. Л. Сергеевої тощо), однак всі вони тим чи іншим чином є варіацією однієї з вищенаведених теорій.

Здійснивши аналіз основних теорій причинного зв'язку в сфері кримінального та цивільного права, необхідно звернути увагу на специфіку даної правової категорії в господарському праві. Слід зазначити, що детальних розробок у сфері цієї проблеми на даний момент здійснено не було. Лише окремими авторами робились певні припущення щодо того, яким чином визначати наявність причинного зв'язку, як підстави відповідальності у сфері господарювання в певних специфічних випадках. Так, наприклад, І. Ф. Скороходов, розглядаючи проблему виявлення причинного зв'язку при регресних позовах, зазначає, що аналіз причинного зв'язку ведеться методом виключення всіх інших причин, що не мають відношення до договірних обов'язків відповідача, за якими позивач також не міг виконати свої зобов'язання¹⁷.

На нашу думку, зважаючи на специфіку сфери господарювання та господарських правовідносин зокрема, концепція причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника та збитками, що утворились у результаті останньої, певним чином має різнитись від теорій, запропонованих для кримінального та цивільного права.

Так, у процесі визначення наявності причинного зв'язку як однієї з підстав господарсько-правової відповідальності, пропонуємо вважати, що останній у сфері господарювання існує у двох видах:

- прямий причинний зв'язок;
- причинний зв'язок у вигляді "збігу обставин".

Прямий причинний зв'язок має місце тоді, коли збитки потерпілої сторони утворились внаслідок протиправних дій правопорушника, інші причини відсутні і цей факт є очевидним згідно із нормальною логікою. Так, наприклад, контрагент А уклав договір поставки матеріалів з контрагентом Б, паралельно контрагент А уклав договір оренди складського приміщення з контрагентом В, з метою зберігання матеріалів, що мають бути йому поставлені за першим договором. Прострочення виконання зобов'язання контрагентом Б (невчасна поставка матеріалів) спричинює наявність у контрагента А збитків у розмірі суми орендної плати за договором оренди складського приміщення протягом строку затримки виконання договору поставки. Причинний зв'язок у даному випадку є прямим, адже очевидно, що він утворився внаслідок неправомірних дій саме контрагента Б.

Причинний зв'язок у вигляді "збігу обставин" має місце тоді, коли збитки були спричинені в результаті поєднання декількох причин, включаючи

¹⁶ Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 233.

¹⁷ Скороходов И. Ф. Противоправное поведение должника и убытки кредитора // Советское государство и право. — 1971. — № 5. — С. 83.



протиправну поведінку правопорушника. Так, наприклад, збитки у формі упущеної вигоди можуть бути результатом як протиправної поведінки контрагента потерпілої сторони, що порушив своє договірне зобов'язання, так і недоліків у власній діяльності потерпілого чи порушення договірних зобов'язань іншими контрагентами тощо.

Відповідальність правопорушника у випадку наявності причинного зв'язку у вигляді “збігу обставин” має залежати від ступеня заподіяння. Адже, як правильно стверджує Дж. Лекшас (*John Lekschas*), — “немає маленьких причин із великими наслідками”¹⁸. Якщо ступінь заподіяння збитків правопорушником, що утворились у результаті не тільки даного, конкретного правопорушення, а й як результат інших обставин, на які правопорушник не мав ніякого впливу, є мінімальним, у даному випадку господарська відповідальність не повинна мати місця.

Вважаємо, що для господарського права поняття “ступеня заподіяння” є цілком прийнятним, адже воно є таким, що має певною мірою кількісний характер. Тому, на нашу думку, *теорія “прямого причинного зв'язку та причинного зв'язку у вигляді збігу обставин”* буде якнайбільш чітко відповідати специфіці правовідносин у сфері господарювання.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою правового регулювання економіки
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
(протокол № 2 від 12 жовтня 2007 року)*



¹⁸ *Lekschas J.* Die Kausalität bei der verbrecherischen Handlung. — Berlin: VEB Deutscher Zentralverlag, 1952. — S. 51-52.